

Μιχάλης Πιερός

Ερωτόκριτος vs Πιστόφορος. Ιδεολογικές δομές στο έργο του Κορνάρου*

Αντικείμενο της εργασίας αυτής αποτελεί η μελέτη του πολλαπλώς αντιθετικού ζεύγους *Ερωτόκριτος-Πιστόφορος*, με βάση τη θέση που αυτό κατέχει στην αφηγηματική/δραματική και στη θεματική δομή του *Ερωτόκριτου*. Ειδικότερα, εξετάζεται η λειτουργία του συγκεκριμένου ζεύγους, που αποτελεί, κατά την κρίση μου, τη χαρακτηριστικότερη ιδεολογική σήμανση στο έργο του Κορνάρου και κωδικοποιεί με έντεχνο, λογοτεχνικό τρόπο την κοσμοθεωρία του βενετοκρατικού ποιητή σε ό,τι αφορά τα δύο κύρια ιδεολογικά ρεύματα της εποχής του: εκείνου που παραμένει προσηλωμένο στο Βυζάντιο (και θεωρεί την Κωνσταντινούπολη ως το αδιαμφισβήτητο ιδεολογικό και πολιτικό κέντρο του ελληνισμού)· και εκείνου που έχει στραφεί προς τη Δύση (και έχει αντικαταστήσει το ίνδαλμα της Πόλης με εκείνο της Βενετίας).¹ Ή αλλιώς: του φι-

* Μια πρώτη μορφή της μελέτης αυτής διαβάστηκε ως ανακοίνωση στο ΣΤ' Διεθνές Συνέδριο «Neograeca Medii Aevi» (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Οκτώβριος 2005)· διαβάστηκε επίσης σε μορφή διάλεξης στο μεταπτυχιακό σεμινάριο του Νεοελληνικού Τμήματος του Πανεπιστημίου του Σίδνεϋ (Ιανουάριος 2006). Ευχαριστίες για τα χρήσιμα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους οφείλω στους Στυλιανό Αλεξίου, Μάρθα Αποσκήτη, Mathias Kappler, Βρασιίδα Καραλή, Σταματία Λαουμτζή, Αναστασία Μαρομιχελάκη, Μαριλίζα Μητσού, Ρένα Παπαδάκη, Νίκο Χατζηνικολάου και Alfred Vincent.

1. Προς την κατεύθυνση των ιδεολογικών και κοσμοθεωρητικών δομών που διέπουν την Κρητική Λογοτεχνία, κινείται το μελέτημα του Νικόλαου Β. Τωμαδάκη με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ο εθνικός χαρακτήρας της Κρητικής Λογοτεχνίας», περ. *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τόμ. Α', τχ. 8, Οκτώβριος 1945, σ. 19-21. Πβ. εδώ την ακόλουθη παρατήρηση: «Ο Κρητικός Ελληνισμός θα 'πρεπε να διαλέξει ανάμεσα σε ό,τι λεγόταν Ανατολή και σε ό,τι ακουγόταν Δύση. Αυτό το δίσπρατο ήταν μπροστά του, τον ένα δρόμο τον ζούσε κι όλες, τον άλλο κάποιιο του πρότειναν, του προπαγάνδιζαν μάλιστα να τον τραβήξει» (ό.π., σ. 19). Απόψεις για τη σημασία του *Ερωτόκριτου* στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας των νεοελλήνων περιέχουν και τα ακόλουθα μελετήματα, τα οποία παραθέτω σε χρονολογική σειρά δημοσίευσης, αφού υπενθυμίσω τη γνωστή άποψη του Παλαμά του 1907 ότι «ο ποιητής του *Ερωτόκριτου*, αυτός είναι ο μέγας του Ελληνικού Έθνους και αθάνατος ποιητής» (βλ. *Απαντα*, τόμ. 6, σ. 301). Διονύσιος Α. Ζακυθηνός, «Ο *Ερωτόκριτος* κ' η Ρωμιοσύνη», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 1931, σ. 70-76· Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Ο *Ερωτόκριτος* και οι Τούρκοι», περ. *Δρόμος*, τχ. 1 (1937) 136-137· Έμμαουήλ Κριαράς, «Η αρχαιογνωσία και το εθνικό αίσθημα στο Βιτσέντζο Κορνάρο», περ. *Εποχές*, τχ. 31, Νοέμβριος 1965, σ. 6-9· Egil Danielsen, «L'*Erotokritos* dans une nouvelle perspective historique», *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β', Ηράκλειο 1985, σ. 56-116. Ζητήματα ιδεολογίας (για άλλο έργο της Κρητικής λογο-

λοβυζαντινού και του φιλοβενετικού, καθώς όρισε τα δύο ιδεολογικά ρεύματα της Κρήτης η Χρύσα Μαλτέζου. Το πρώτο, «που αντιδρούσε στην αλλαγή, έμενε πιστό στη συντήρηση της βυζαντινής παράδοσης και κάποτε μάλιστα επιζητούσε επανασύνδεση με τον κωνσταντινουπολιτικό κορμό» και το δεύτερο, «που αποδεχόταν τα δεδομένα της νέας εποχής, ελισσόταν και προσαρμοζόταν στην καινούρια ιστορική εμπειρία».²

*

Θα ξεκινήσω την εξέταση λοξοδρομώντας προς ένα κείμενο της κυπριακής γραμματείας, την *Εξήγησι της γλυκειάς χώρας Κύπρου* του Λεοντίου Μαχαιρά, και θα σταματήσω σ' ένα ιστορικό συνοικέσιο που αφορά την Κύπρο και το Βυζάντιο, αφού και στον *Ερωτόκριτο* ένα επινοημένο συνοικέσιο ανάμεσα στο Βυζάντιο και στην Αθήνα αποτελεί κομβικό γεγονός, που επηρεάζει καθοριστικά την εξέλιξη της δράσης του έργου.

Ο Κύπριος χρονικογράφος εκφράζει με το ακόλουθο σχόλιο την απογοήτευση και τη θλίψη του για την αποτυχία του συνοικεσίου ανάμεσα στην πριγκίπισσα του Βυζαντίου, τη θυγατέρα του Αυτοκράτορα Καλογιάννη Παλαιολόγου, και στον νεαρό διάδοχο του ρηγάτου της Κύπρου, Πέτρο Β', η θετική απόληξη του οποίου θα επηρέαζε θετικά, κατά την αντίληψή του, την ιστορική πορεία της Κύπρου:

Και διά την παλαιάν μισητείαν τους Φράνγγους με τους Ρωμαίους, δεν edιάλεξαν το καλλίττερον. (D §348)³

Το «καλλίττερον» βέβαια για την ιστορική τύχη της Κύπρου, αφού ο απολύτως προσηλωμένος στην ιδέα του Βυζαντίου Κύπριος συγγραφέας

τεχνίας) συζητά και η Μάρθα Αποσκήτη με αφορμή τις απόψεις του Σάθα για τον πατριωτικό χαρακτήρα της *Amorosa Fede* στο μελέτημα «Το πρόβλημα του εθνικού χαρακτήρα της *Amorosa Fede*», *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β', Χανιά 1991, σ. 35-40. Για μια γενικότερη θεώρηση του θέματος της συνείδησης και της ταυτότητας των κοινοτήτων της Κρήτης κατά την εποχή που μας απασχολεί εδώ βλ. τα πρόσφατα μελετήματα των Δημήτρη Τσουγκαράκη, «Η συνείδηση της ταυτότητας των κοινοτήτων της Κρήτης στη βυζαντινή εποχή και στην πρώιμη βενετοκρατία» και Στέφανου Κακλαμάνη, «Συνείδηση και ταυτότητα των κοινοτήτων στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», στα *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001), *Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών*, Ηράκλειο 2006, σ. 25-45 και 47-71 αντίστοιχα, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

2. Βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η Κρήτη ανάμεσα στη Γαληνοτάτη και τη Βασιλεύουσα», περ. *Cretan Studies*, 6 (Amsterdam 1998) 5-6.

3. Για τα παραθέματα από τον Μαχαιρά παραπέμπω στις αριθμημένες παραγράφους της έκδοσης Dawkins (με τη συντομογραφία D §). Βλ. Λεόντιος Μαχαιράς, *Εξήγησις της γλυκειάς χώρας Κύπρου, η ποία λέγεται χρόνικα, τουτέστιν χρονικών*, Εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις R. M. Dawkins, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1932, τόμ. Α'.

θεωρεί ότι ο «φυσικός αφέντης της Κύπρου» είναι ο «Βασιλέας της Κωνσταντινούπολης» (D §158) και σ' αυτόν στηρίζει τις ελπίδες του για τη μελλοντική αποκατάσταση της Κύπρου, όπως, τηρουμένων των αναλογιών, και οι λόγιοι του 19^{ου} αιώνα που αναπτύσσουν το ουτοπικό όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Η σωτηρία, δηλαδή, του νέου ελληνισμού συναρτάται με την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Από την άλλη, ο Λεόντιος Μαχαιράς υπηρετεί με όλες του τις δυνάμεις το φραγκοκυπριώτικο ρηγάτο της Κύπρου, αφού με την οξεία πολιτική του αίσθηση διαβλέπει ότι, υπό τις συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις, η ισχύς αυτού του ρηγάτου αποτελεί τη μόνη άλλη δυνατότητα της Κύπρου να διατηρηθεί στον χριστιανικό κόσμο και να μην περάσει οριστικά στο Ισλάμ. Πάντοτε όμως στη βυζαντινή του συνείδηση υπάρχει η ελπίδα και η πίστη ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία θα ξεπεράσει την προσωρινή κρίση και θα επανακτήσει τις παλιές επαρχίες της.⁴

Αυτά ο Μαχαιράς, Ένας κατά κάποιο τρόπο πρόγονος του Κορνάρου, τουλάχιστο στον τομέα των γλωσσικών επιλογών, στην απόφαση, δηλαδή, να γράφει ένα εκτενές και φιλόδοξο έργο (στην πραγματικότητα το έργο της ζωής του) στην καθομιλουμένη γλώσσα του λαού του, τη μεσαιωνική κυπριακή διάλεκτο.⁵ Παράλληλα, ο Μαχαιράς είναι ένας

4. Για το θέμα της ιδεολογίας και της ιστορικής συνείδησης του Μαχαιρά, βλ. Σπύρος Βρυώνης, *Βυζαντινή Κύπρος*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, 1989, σ. 32· C. P. Kyrris, «Some Aspects of Leontios Makhairas. Ethnoreligious Ideology, Cultural Identity and Historiographic Method», περ. *Στασίνας*, 10 (1993) 167-281· G. Grivaud, «Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», στο: Θ. Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τόμ. Ε', *Μεσαιωνικόν βασίλειον, Ενετοκρατία*, μέρος 2, Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 1996, σ. 939-940, 1066-1084· Μ. Πιερός, «Γύρω από τον Λεόντιο Μαχαιρά. Ιστορική και θρησκευτική συνείδηση, γλώσσα και λογοτεχνικότητα, αφηγηματική και δραματική δομή», στο: Λ. Λοΐζος-Χατζηγαβριήλ (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου «Λεόντιος Μαχαιράς - Γεώργιος Βουστρώνιος. Δυο χρονικά της μεσαιωνικής Κύπρου»*, Λευκωσία, 1997, σ. 35-54· Κ. Π. Κύρρης, «Η ιδεολογία του Λεόντιου Μαχαιρά», στο: Λ. Λοΐζος-Χατζηγαβριήλ (επιμ.), ό.π., σ. 97-106· Angèle Nicolaou-Konnari, «La Chronique de Léontios Machéras: historicité et identité nationale», *Matériaux pour une histoire de Chypre (IVe-XXe s.)*. *Études Balkaniques. Cahiers Pierre Belon*, 5 (1998) 55-80· Michael Pieris, «The Medieval Cypriot Chronicler Leontios Makhairas. Comments on his life and work», στο: J. G. Deckers, M. E. Mitsou, S. Rogge (επιμ.), *Beiträge zur Kulturgeschichte Zyperns von der Spätantike bis zur Neuzeit*, Symposium, München 12-13 Juli 2002, Münster/Νέα Υόρκη/Μόναχο/Βερολίνο, Waxmann, 2005, σ. 107-115.

5. Για τη σχέση Μαχαιρά - Κορνάρου, βλ. Μιχάλης Πιερός, «Από τη δυναστική χρονογραφία του Μαχαιρά στην ερωτική μυθιστορία του Κορνάρου», στο: Μ. Πιερός (επιμ.) Βιτσέντζου Κορνάρου, *Ερωτόκριτος*, Θ.Ε.ΠΑ.Κ., Λευκωσία 2005, σ. 215-220. Εκτενέστερη εκδοχή του μελετήματος αυτού με διορθώσεις περιλαμβάνεται στον τόμο *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006, σ. 237-247.

συνειδητός Χριστιανός, με ακλόνητη πίστη, γι' αυτό και δηλώνει απερίφραστα, ήδη στις πρώτες φράσεις του έργου του, ότι την «Εξήγησή» του τη γράφει εν ονόματι αυτής της πίστης:

Εβουλεύτηκα, εν ονόματι του αγαθού Θεού του εν τριάδι προσκυνομένου, να εξηγηθώ περί της ακριβής χώρας Κύπρου. (D §1)

Ο Κορνάρος, από την άλλη,⁶ δεν μοιάζει να είναι απλώς απομακρυσμένος από την ιδέα της ανασύστασης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας· αλλά στο συνολικό κοσμοθεωρητικό όραμα που προκύπτει από το έργο του επιφυλάσσει μίαν ειρωνική (για να χρησιμοποιήσω τον πιο ανώδυνο όρο που θα μπορούσα) αντιμετώπιση του Βυζαντίου.

Η ειρωνεία του Κορνάρου είναι διπλή. Πρώτον, αν τοποθετήσουμε τη δράση του έργου του στη συγχρονία της, την εποχή δηλαδή που γράφεται και κυκλοφορεί ο *Ερωτόκριτος* (17^{ος} αιώνας), τότε είναι σαφές ότι το Βυζάντιο ούτε χώρες κατέχει, ούτε κάστρα ορίζει, ούτε πλούτη και δόξα διαθέτει, καθώς διατείνεται ο αφηγητής του έργου, αλλά και κάποια κεντρικά πρόσωπα της δράσης (ο Βασιλιάς Ηράκλης, η Βασιλισσα Αρτέμη και, από άλλη σκοπιά, η Νένα Φροσύνη), προκειμένου να πείσουν την Αρετούσα ότι ο Πιστόφορος αποτελεί την καλύτερη επιλογή για το γάμο της. Και βεβαίως την αλήθεια για την πραγματική κατάσταση του Βυζαντίου τη γνωρίζει πολύ καλά το αναγνωστικό κοινό της εποχής όπου γράφεται και δημοσιοποιείται ο *Ερωτόκριτος*. Αν πάλι τοποθετήσουμε τη δράση στον κύριο ιστορικό χρόνο που εξυπακούει το έργο, στην αρχαία Ελλάδα, τότε το Βυζάντιο είναι φυσικά ανύπαρκτο με κάθε έννοια.

Όλα αυτά, που κάποιοι αφελής θα τα χαρακτήριζε ως προφανή αδυναμία του έργου και θα τα απέδιδε σε έλλειψη ιστορικής αίσθησης εκ μέρους του Κορνάρου,⁷ αποκτούν άλλο νόημα μόλις συλλογιστούμε

6. Ας ξεκαθαρίσουμε και τούτο. Όταν λέμε ο «Μαχαιράς», ο «Κορνάρος», φυσικά και δεν αναφερόμαστε στα πρόσωπα ως εάν να γνωρίζαμε επακριβώς τη βιογραφία και την παιδεία τους· εννοούμε πιο πολύ αυτό που δείχνουν τα κείμενά τους – άλλωστε αυτά είναι στην πραγματικότητα τα μόνα σίγουρα τεκμήρια. Για τον Κορνάρο, ειδικότερα, και μολονότι οι συστηματικές έρευνες του Νίκου Παναγιωτάκη μας έχουν δώσει μια σχετικά πειστική εκδοχή, στην πραγματικότητα δεν έχουμε ακόμη μίαν οριστική και γενικά αποδεκτή χρονολόγηση της ζωής και της συγγραφής του έργου του, κάτι που θα βοηθούσε στην καλύτερη κατανόηση των πνευματικών δεδομένων και των πολιτισμικών ζυμώσεων της περιόδου κατά την οποία συνθέτει το έργο του.

7. Τις αντιλήψεις αυτές (Σάθας, Γιάνναρης) τις συζητά ήδη ο Ξανθουδίδης («Εισαγωγή» στην έκδοση του *Ερωτοκρίτου*, Ηράκλειον 1915, σ. XXXIV-XXXV), όχι πάντοτε προς τη σωστή κατεύθυνση· αργότερα, ο Στυλιανός Αλεξίου υποστηρίζει με πειστική επιχειρηματολογία ότι το έργο δεν έχει ιστορικό αλλά ιστορικοφανή χαρακτήρα, γι' αυτό και «ο χαρακτήρ του έργου όχι μόνον επέτρεπε, αλλ' επέβαλλε τους αναχρονισμούς», αφού ο Κορνάρος δεν επεδίωξε να αναπαραστήσει την ιστορική πραγματικότητα, αλλά

ότι ο βενετοκρατικός ποιητής ίσως είχε σαφή στόχο να υπονομεύσει εκείνη την ιδεολογία που αναζητούσε στο Βυζάντιο (στην πραγματικότητα στην ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας) τη λύση για την ιστορική τύχη του ελληνισμού ή, ακριβέστερα, εκείνων των πληθυσμών (και ανάμεσά τους αρκετών ελληνόφωνων) που δεν θεωρούσαν ως οριστική λύση τη θέση τους μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία αντικατέστησε τη Βυζαντινή.⁸

Πρόκειται, επομένως, για ένα έργο όχι ιστορικό, αλλά «ιστοριοφανές» ή, όπως το χαρακτήρισε ο Αλεξίου, «ιστορικά ανακριβούς».⁹ Τί σημαίνει αυτό; Πριν απ' όλα σημαίνει έργο ελευθερωμένο από τον κορσέ της ιστορίας, ώστε ο ποιητής να μπορεί να δημιουργήσει ένα ιστοριοφανές πλαίσιο, το οποίο να τον βοηθήσει στον κρυμμένο στόχο του, που είναι ο διδασχισμός, δηλαδή ο πολιτικός και ηθικός στόχος. Σε μια τέτοια προοπτική δεν υπάρχει «σύγχυση τόπων και χρόνων» για την οποία επικρίθηκε ο Κορνάρος:¹⁰ αλλά συνειδητή επιλογή της «σύγχυσης» (δηλαδή της ανάμιξης γεωγραφικών περιοχών και ιστορικών περιόδων) προκειμένου ο ποιητής να δημιουργήσει έναν πιο «ευρύχωρο» πολιτισμικό και λογοτεχνικό χώρο, ένα «ιδανικό διαχρονικό χώρο»,¹¹ μέσα στον οποίο να πρα-

«να αναδημιουργήσει μίαν διαφορετική, οραματικήν πραγματικότητα». Βλ. «Ο χαρακτήρ του Ερωτόκριτου», περ. *Κρητικά Χρονικά*, 6 (1952) [= του ίδιου, *Κρητικά φιλολογικά*, Αθήνα, Στιγμή, 1999, σ. 25-29]. Βλ. και του ίδιου, «Εισαγωγή» στην έκδοση του *Ερωτόκριτου*, Αθήνα, Ερμής, 1980, σ. ογ'-πα'. Ας σημειωθεί πάντως ότι και σε δυτικά ανάλογα έργα (μερικά από τα οποία μπορούν να θεωρηθούν πρότυπα έργων της κρητικής λογοτεχνίας) παρατηρείται σε μεγάλο βαθμό το φαινόμενο της ανάμιξης διαφορετικών ιστορικών περιόδων.

8. Για την άποψη ότι η Οθωμανική δεν αντικατέστησε απλώς τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αλλά αποτέλεσε τη συνέχειά της, βλ. Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*. Translated from the German by Ralph Manheim. Princeton, Princeton University Press, 1978 (πρόκειται για βιογραφία του Μεχμέτ του Πορθητή, με στοιχεία για τη φιλοσοφία του Μεχμέτ που αφορά τη συνέχεια της εξουσίας). Michel Balivet, *Romanie byzantine et pays de Rûm turc. Histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque*, Istanbul, The Isis Press, 1994 (γενική ιστορία των επαφών Βυζαντινών - Σελτζούκων/Οθωμανών, με νύξεις στο θέμα της συνέχειας). Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα, 1996 (αναφορά στα προνόμια που έδωσαν οι Οθωμανοί στην Ορθόδοξη Εκκλησία). Ιωάννα Πετροπούλου, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του οθωμανικού παρελθόντος στην χριστιανική Ανατολή - 19^{ος} αιώνας, μια δειγματοληψία», περ. *Μνήμων*, 23 (2001) 269-295 (βλ. ειδικά σ. 270 για ορθόδοξους ιστοριογράφους στις αρχές του 19^{ου} αιώνα που τονίζουν τη συνέχεια Βυζαντινής και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας).

9. Βλ. Αλεξίου, *Κρητικά Φιλολογικά*, ό.π., σ. 25.

10. Η παρατήρηση ανήκει στον Βουτιερίδη (*Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τόμ. Β', 1927, σ. 30) και σχολιάζεται από τον Αλεξίου (βλ. *Κρητικά Φιλολογικά*, ό.π., σ. 26).

11. Βλ. Στέφανος Κακλαμάνης, «Συνείδηση και ταυτότητα των κοινοτήτων στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», ό.π., σμ. 1, σ. 66.

γματώσει όχι μόνο το ποιητικό, αλλά και το κοσμοθεωρητικό του όραμα.¹²

Οι «αναχρονισμοί», τους οποίους επισημαίνει ο Ξανθουδίδης και σχολιάζει ορθώς ο Αλεξίου,¹³ είναι πρόσθετο στοιχείο ιστορικής ασάφειας, που επιτρέπει στον ποιητή να ενσωματώσει έντεχνα στο έργο του (δηλαδή να τις κρύψει)¹⁴ απαντήσεις σε κρίσιμες απορίες (ιστορικές, κοινωνικές, πολιτικές) της εποχής του. Θα επανέλθουμε σε αυτό παρακάτω.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να προσθέσω ότι, σε αντίθεση προς τον Λεόντιο Μαχαιρά, ο Κορνάρος όχι μόνο δεν μοιάζει να είναι Χριστιανός (κι αυτό έχει κάποια σημασία για τους ιδεολογικούς στόχους του έργου του), αλλά υπονομεύει κάθε θεοκρατική αντίληψη, έχοντας σαφέστατα αντικαταστήσει την ιδέα της χριστιανικής πίστης με την ιδέα της επιστήμης.¹⁵ Και ως προς τη σχέση του Κορνάρου με την επιστημονική σκέψη της εποχής του, αρκεί να υπενθυμίσω εδώ τη μελέτη του Massimo Peri, ο οποίος έδειξε ότι ακόμη και σε αυτό το τόσο λεπτό θέμα του έρωτα ο Κορνάρος έχει μιαν επιστημονική προσέγγιση, αφού εξηγεί όλες τις πτυχές αυτής της «αρρώστιας» από τον πόθο με βάση την επιστήμη της ιατρικής της εποχής του.¹⁶

12. Αξίζει να σημειωθεί ότι, μολοντί αρνητική, η στάση του Βουτιεριδίου στο φαινόμενο της ανάμιξης τόπων και χρόνων περιέχει μια σημαντική παρατήρηση. Ότι δηλαδή και σε όλα τα δυτικά ιπποτικά έπη πριν, κατά και μετά την Αναγέννηση, παρατηρείται η ανάμιξη διαφορετικών ιστορικών περιόδων. Συνεπώς ο Κορνάρος δεν πρωτοτυπεί στο σημείο αυτό, αλλά δανείζεται μια παγιωμένη λογοτεχνική σύμβαση προκειμένου να «χωρέσει» στο έργο του τις σύνθετες λογοτεχνικές και ιδεολογικές του στοχεύσεις.

13. Αλεξίου, *Κρητικά Φιλολογικά*, ό.π., 28-29 κ.ε.

14. Με την έννοια του κρυψίματος δεν εννοώ ότι συνειδητά ο Κορνάρος θέλησε να κρύψει τα βαθύτερα πολιτικά νοήματα του έργου του. Εννοώ ότι αυτά είναι ενταγμένα κατά τέτοιο τρόπο στο κείμενο, ώστε να μην αποτελούν μιαν εύκολα αναγνωρίσιμη παράμετρο. Ίσως αυτό εξηγεί γιατί ένα τόσο πολυδιαβασμένο και πολυμελετημένο έργο συνεχίζει ακόμη να κρύβει, εν πολλοίς, την εκρηκτική αλήθεια του ως προς το θέμα του ιστορικού προσανατολισμού και την ανατρεπτική ιδεολογία του σε θέματα πολιτικής και κοινωνικής χειραφέτησης του νέου ελληνισμού.

15. Άστοχη είναι η επιχειρηματολογία του Ξανθουδίδη, ο οποίος προσπαθώντας (ορθώς) να αντικρούσει την εσφαλμένη άποψη των Σάθα και Πολίτη περί ύπαρξης παλαιότερου αρχέτυπου το οποίο μετάφρασε ή διασκεύασε ο Κορνάρος, ανακαλύπτει σωρεία «χριστιανικών υπαινιγμών» στο έργο (Ξανθουδίδης, *Ερωτόκριτος*, 1915, σ. XXXI).

16. Βλ. Massimo Peri, *Malato d'amore. La medicina dei poeti e la poesia dei medici*, Messina, Rubbettino, 1996 και ελληνική μετάφραση: *Του πόθου αρρωστημένος. Ιατρική και ποίηση στον «Ερωτόκριτο»*, μτφ. Αφροδίτη Αθανασοπούλου, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 1999. Για τον «επιστημονικό» χαρακτήρα ορισμένων αντιλήψεων και εξηγήσεων του Κορνάρου, βλ. και Αλεξίου, *Ερωτόκριτος*, 1980, σ. οβ'. Τον συγκεκριμένο προβληματισμό εμπλουτίζει προς μια νέα κατεύθυνση η πρόσφατη ανακοίνωση της Σταματίας Λαουμτζή στο I' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Χανιά, 1-9 Οκτωβρίου 2006) με τίτλο «“Μάισσα που κατέβαζε τον ουρανό με τα άστρα”. Μαγεία και Αλχημεία στον *Ερωτόκριτο* του Κορνάρου».